

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

חיים גנז*

מאמר זה דן במושג שיצר יוסף רז כדי להסביר כללים מחייבים, מושג הטעמים המוציאים, ובטיעונו של רז לכך שכללים מחייבים הם טעמים מוציאים. טעמים מוציאים הם טעמים לא לבצע פעולות על יסוד סוגים מסוימים של טעמים אחרים. חלקו הראשון של המאמר מציג את הסבריו של רז למושג ואת טיעונו לכך שכללים מחייבים הם טעמים כאלה. מדובר בארבעה טיעונים: הטיעון על יסוד ההצדקות לכללים, הטיעון על בסיס ההשוואה בין כללים ובקשות, הטיעון על בסיס ההשוואה בין כללים והחלטות והטיעון המבוסס על הפנומנולוגיה הפסיכולוגית הנלווית להתנגשות בין כללים מחייבים לטעמים רגילים. אחר כך בא החלק הגדול של המאמר, העוסק בביקורת הטיעונים האלה. חלקו האחרון מוקדש לביקורת על עצם רעיון הכללים המוציאים. ביקורת זו נסבה על עמימותו ומידת התועלת שבו. מושג הטעם המוציא, כך נטען בחלק האחרון, מטשטש את ההבחנה בין טעמים לא לבצע בדיקה עובדתית בדבר נוכחותם של טעמים לפעולה, טעמים לא לשקול טעמים אלה כנגד טעמים אחרים, וטעמים לא לנהוג בהתאם לטעמים לאחר שנשקלו. בשתי משמעויותיו הראשונות אין הטעם המוציא אלא טעם מסדר ראשון לא לבצע פעולות מנטליות של בדיקה ושקילה. במשמעותו השלישית הוא כמו כל טעם מסדר ראשון הגובר על טעם אחר, שהוא בהכרח גם טעם לא לפעול לפי הטעם האחר.

א. מבוא. ב. הטיעון כהויותו: 1. הטיעון על יסוד הצדקות לכללים;
2. השוואה לבקשות; 3. ההשוואה להחלטות; 4. הטיעון הפסיכולוגי.
ג. ביקורת ותאוריה: 1. על הטענה שנורמות מחייבות הן טעמים מוציאים; 2. על רעיון הטעמים המוציאים.

א. מבוא

בבואנו לנתח את מושג הכללים המחייבים, ומושגים נורמטיביים מרכזיים נוספים, כגון חובות וזכויות, עלינו לתת את הדעת לכוח המיוחד השמור להם בחשיבה המעשית שלנו,

* המאמר פורסם לראשונה ב-15 *Chaim Gans, Mandatory Rules and Exclusionary Reasons*, PHILOSOPHIA, 373 (1986). לבקשת הכותב, המאמר לא עבר עריכה לשונית מלאה.

בין שהיא מוסרית, משפטית או לעתים אף של פקחות מעשית. האינטואיציות הפרה-אנליטיות של רובנו (כולל פילוסופים העוסקים בנושא החובה, כמו קאנט), מקשרות מושגים כמו כללים מחייבים, חובות וזכויות לסוג של הכרח מעשי, למוחלטות. אך כפי שהבחינו רבים, אינטואיציות אלה אינן מספקות. הן מעלות בעיות הנוגעות לקונפליקטים המתגלעים בין כללים ובין חובות. אם זכויות, חובות וכללים מחייבים הם מוחלטים, אז הקונפליקטים ביניהם אינם אלא סתירות לוגיות. רבים ניסו לפתור בעיה זו באמצעות רעיון החובות לכאורה (*prima facie*) או על ידי רדוקציה של הכללים המחייבים לכדי טעמים חזקים לפעולה או סתם טעמים לפעולה. אך אין די בפתרונות אלה, מכיוון שהם חומקים מהבעיה שהיו אמורים לפתור מלכתחילה, כלומר, מציאת הסבר להבדל בין פעולות חובה [mandatory acts], היינו, פעולות הנדרשות במסגרת חובה מסוימת, זכויות וכללים מחייבים מצד אחד, לבין פעולות שהן בגדר הרצוי בלבד, כלומר, נתמכות על ידי טעמים מסוגים שונים, מצד שני.

לפני עשר שנים סיפק לנו יוסף רז הסבר של כללים מחייבים העומד בשני התנאים הנחוצים. הוא אינו מצמצם את הזכויות, החובות והכללים המחייבים לכדי סתם טעמים לפעולה, והוא אינו מסביר אותם בדרך הגורמת למחשבה המעשית שלנו להיות הרת אינספור סתירות הגיוניות. רז רואה בכללים מחייבים שילוב של מה שהוא מכנה טעמי פעולה מסדר ראשון עם מה שהוא מכנה טעמים מוציאים. התאוריה שלו משוכללת ומעודנת, והבעיה שהיא מתכוונת לפתור היא דחופה. בהמשך דבריי אציג אותה בקצרה ואז אבדוק אם היא עומדת בפני ביקורת מדוקדקת.

ב. הטיעון כהווייתו

הטיעון של רז לכך שנורמות מחייבות הן צירוף של טעמים מסדר ראשון וטעמים מוציאים לפעולה מורכב משלושה שלבים: ראשית, הוא מנסה להראות לנו כיצד רעיון הטעמים המוציאים, אף שאינו מוכר בשפה הרגילה ובתיאורים הרגילים של החשיבה המעשית, ממלא בכל זאת תפקיד במחשבה הזו, ותורם להבנתנו את תהליך החשיבה שלנו בעניינים מעשיים. שנית, הוא טוען שכללים הם טעמים לפעולה, דהיינו, שהיגדי כללים מתיימרים לייצר בעצמם טעמים לפעולה, ולא סתם להצביע על קיומם של טעמים הקיימים בנפרד מהכלל. המרכיב השלישי בטיעונו של רז הוא הטענה שכללים מחייבים משתייכים לקבוצת משנה של טעמים, היינו, טעמים מוציאים, וזאת נוסף להיותם טעמים מסדר ראשון לפעולה. הבה נדון בכל אחד משלבי הטיעון לפרטיו.

טעמים מוציאים הם קבוצת משנה של מה שרז מכנה "טעמים מסדר שני" (second order reasons). אלו מוגדרים כ"כל טעם לפעול בהתאם לטעם או להימנע מלפעול בהתאם לטעם..."¹. רז אינו מפתח או ממחיש את הרעיון הכללי של טעמים מסדר שני, ועוסק אך

1 JOSEPH RAZ, PRACTICAL REASONS AND NORMS 39 (1975).

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

ורק בסוג אחד של טעמים כאלה, הטעמים המוציאים. "טעם מוציא הוא טעם מסדר שני להימנע מפעולה מסיבה כלשהי".² רז ממחיש את רעיון הטעם המוציא באמצעות דוגמאות. דוגמה אחת היא סיפורה של אן,³ שבשל עייפותה, מחליטה שלא לשקול עניינית הצעת השקעה מורכבת, ובכך מחליטה לדחות את ההצעה. דוגמה שנייה מהווה סיפורו של ג'רמי החייל "שמפקדו פוקד עליו להחרים רכב מסחרי השייך לסוחר מסוים, ולהשתמש בו". ג'רמי מודע לכך שיש שיטות טובות יותר מאלה המצוינות בפקודה להשיג את המטרה שלשמה ניתנה הפקודה. למרות זאת, הוא אומר ש"פקודות הן פקודות, ויש לציית להן אפילו אם הן שגויות, אפילו אם לא יגרם כל נזק מאי הציות להן".⁴ מקרה שלישי הוא זה של קולין "שמבטיח לאשתו שבכל ההחלטות הנוגעות לחינוך בנו, הוא יפעל אך ורק כשטובת הבן לנגד עיניו ויתעלם מכל השיקולים האחרים". כשהבטחה עומדת להתקיים, יש לקולין טעמים כבדי משקל ביותר לעשות את הדברים בדרך שלא תתאים לגמרי להבטחתו. "אך הוא מאמין כי בשל הבטחה זו, עליו להתעלם לגמרי מכל השיקולים האחרים".⁵

בכל שלושת המקרים, אנשים נמצאים במצבים שמספקים להם טעמים טובים לעשיית מעשים מסוימים, דהיינו, לקבל הצעה, לא להחרים את הרכב, לשלוח את הבן לבית ספר יסודי. רז מסווג טעמים אלה כחלק מקטגוריה שהוא מכנה "יתרונות ענייניים" או "מאזן הטעמים" הענייניים בעד ונגד ביצועה של פעולה נתונה. הוא סבור כי עייפותה של אן, הפקודה שג'רמי קיבל וההבטחה של קולין אינן חלק מהמאזן הזה, ורואה בהם גורמים חיצוניים למצבים שאתם מתמודדים האנשים שעליהם הוא מדבר. הללו מודעים לכך שכל מאזן טעמים מצביע על כך שעליהם לעשות מעשים מסוימים. הם אפילו מודים, או יכולים להודות בכך שהטעמים שעולים מאותם מצבים, כלומר, הנימוקים הענייניים, הם טעמים טובים ואף כבדי משקל. על אף כל זאת, הם כולם מתעלמים מטעמים אלה, ונמנעים מלפעול לפיהם, בשל הטעמים המוציאים. העייפות, הפקודה וההבטחה אינן גורמות להתעלמות מהטעמים הכלולים במאזן הטעמים משום שהם טעמים בלתי חשובים או משום שהם טעמים גרועים. טעמים אלו אינם מאבדים את כובד משקלם. הם עדיין נחשבים טעמים טובים וכבדי משקל, על אף שנחלו תבוסה.

"המיוחד למצב שבפניו אנו עומדים, בא לידי ביטוי בכך שאנו מודעים לכך שניתן לבחון את המעשה משתי זוויות שונות, שיובילו לתוצאות סותרות. אין מדובר באי וודאות באשר לזווית שתכריע את הכף. העניין הוא בכך ששתי הזוויות מתקיימות ברבדים שונים, ומשום כך אנו לא תמיד לגמרי

שם.	2
שם, בעמ' 37.	3
שם, בעמ' 38.	4
שם, בעמ' 39.	5

ששים לומר שהזווית האחת הוכרעה על ידי האחרת ושכך הסתיים העניין".⁶

טעמים מוציאים, אם כך, אמורים להיות שונים מטעמים מסדר ראשון בשני היבטים. ראשית, אמנם הם רלוונטיים לקביעת עמדה באשר לעשיית מעשה מסוים או אי עשייתו, אך הם אינם נמנים עם הטעמים לגופו של המעשה. בניגוד לטעמים מסדר ראשון, הם אינם טעמים ישירים כנגד עשיית המעשה, אלא הם טעמים נגד עשיית אותו מעשה מסיבות מסוימות. אם סיבות מסוימות אלה הן לטובת המעשה הנדון, הרי שהטעמים המוציאים אמורים להוציא אותן מחוץ למאזן, כך שהן אינן נשקלות יותר בעד המעשה. ההבדל השני בין טעמים מסדר ראשון לבין טעמים מוציאים אמור להיות טמון בדרך שבה הקונפליקטים ביניהם משפיעים על האוטונומיה של כל אחת מהקבוצות. כשטעם מוציא נמצא בקונפליקט עם טעם מסדר ראשון, כל אחד שומר על ערכו ועל האוטונומיה שלו, ללא כל קשר לשאלה איזה מהם הכריע לפעולה. לפי רז, כשאנחנו שופטים התנהגותו של אדם הפועל בניגוד לפקודה אך לטובת השיקולים הענייניים שעלו מן המצב למולו ניצב, אנו נקרעים בין שתי כפות המאזניים. מצד שני, כשמדובר בשיפוט התנהגותו של אדם הניצב בפני קונפליקט בין שני טעמים מסדר ראשון ו"..." ברשותו כל המידע על כל הגורמים הרלוונטיים ושפועל בכל זאת על בסיס הטעמים הפחות טובים, [...] אנו עשויים למצוא לכך מגוון של נסיבות מקלות, אך איננו נקרעים בין שתי האפשרויות באותו אופן".⁷

השלב השני בהסבר כוחן המעשי של נורמות מחייבות מבסס את הטענה שנורמות כאלה מהוות בעצמן טעמים לפעולה, ולא רק טענות על כך שטעמים כאלה קיימים. רק לאחר ביסוס נקודה זו, תהיה הקרקע כשרה לדיון בשאלה איזה סוג טעמים מהווים כללים. הטיעון הנוכחי נוגע להבדל בין טענות הקובעות כי "מן הראוי (ought) לעשות כך וכך" לטענות הקובעות "זהו כלל שראוי לעשות כך וכך". בעוד טענות מהסוג הראשון מתיימרות לומר רק כי יש טעמים לעשות כך וכך, טענות מהסוג השני מהוות בעצמן טעם לעשות כך וכך. לפי רז, טענות "מן הראוי" תלויות לצורך משמעותן המעשית בטעמים המצדיקים שלהן. כללים הם עצמאיים יחסית מבחינה זו. ניתן להוכיח עצמאות זו כאשר משווים מקרה שבו מישהו שאני בוטח בו אומר לי שמן הראוי שאעשה כך וכך, בלי לפרט את הטעמים לעצה זו, אל מול מקרה שבו אומר לי מישהו שלפי כלל מסוים עליי (ought) לעשות כך וכך, וגם במקרה זה, בלי לפרט את הטעמים לכלל. במקרה הראשון אני נתון במבוכה:

"איני יכול להיעזר בעצה. זאת משום שאף שאני מאמין לנותן העצה כי יש טעמים למעשה שהוא מייעץ לי לעשותו, השאלה אם לעשות מעשה זה

6 שם, בעמ' 45.

7 שם, בעמ' 45.

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

תלויה בשאלה אם משקלם עולה על הטעמים נגד מעשה זה, שאליהם אני מודע. אני יכול לדעת זאת בלי לדעת את הטעמים למעשה"⁸.

במקרה השני, אומר רז:

"שאלת כובד משקלה של הסיבה שבשלה קיבלתי עצה זו, אינה עולה כאן כלל וכלל [...] רק בנסיבות יוצאות דופן עליו לדעת מהם הטעמים המדויקים שמאחורי כללים, בכדי לדעת מה לעשות. הדבר מסביר מדוע טענות "מן הראוי" (ought) אינן אלא טענות בדבר קיומם של טעמים, ואילו טענות בדבר קיומו של כלל הן טענות המהוות בעצמן סיבה – והסיבה היא הכלל"⁹.

כעת, לאחר שהראה רז כי כללים הם טעמים לפעולה, נשאלת השאלה: איזה מין טעמים הם? מה מבדיל אותם מטעמים אחרים לפעולה? תשובתו של רז, כפי שאנו כבר יודעים, היא שכללים הם טעמים מוציאים. הוא מציע ארבעה טיעונים לביסוסה של טענה זו: 1. טיעון המעוגן בהצדקות שונות שיש לכללים; 2. טיעון המבוסס על השוואה בין כללים ובקשות; 3. טיעון המבוסס על היקף להחלטות; 4. טיעון המבוסס על מקרי מבחן פסיכולוגיים לזיהויים של טעמים מוציאים.

1. הטיעון על יסוד הצדקות לכללים

ההצדקות לקיומם של כללים הן מגוונות. הטיעון להיותם טעמים מוציאים המבוסס על ההצדקות האלה מבקש להראות שהצדקות אלה לא תבואנה על סיפוקן אם הכללים שהן מצדיקות אינם נחשבים לטעמים מוציאים. רז מראה זאת על ידי כך שהוא בוחן הצדקות לשני סוגי כללים: כללי זהירות או "כללי אצבע" כפי שמכנים אותם, וכללים שמוצאם בסמכויות (או רשויות). כללי אצבע הם כללים שההצדקות לקיומם הם חיסכון בזמן או בעבודה; או הפחתת הסיכוי לטעות בקבלת ההחלטה בדבר מעשה שיש לעשות. למשל: אני סבור שבמצבים מסוימים שאני מצוי בהם תדיר רצוי שלא אבזבז זמן ואשקיע מאמצים מיותרים לשקול מה לעשות. לפיכך, אני מאמץ לעצמי מראש כלל שמכתיב לי את הפעולה שהייתי בוחר לבצע אילו הייתי עומד מול סדרת טעמים דומים לאלו שאני צופה שיתקיימו במצב המסוים שעליו חל הכלל. אם מצב כגון זה אכן מתקיים, ויש בו גורמים חדשים, אזי, לפי רז, אם אני שוקל מחדש את המצב לאור גורמים חדשים אלה, במקום להתעלם מהם, משמעות הדבר היא כי אותו כלל אינו מהווה עבורי נורמה ממשית. הוא לכל היותר הכללה של ניסיון מעשי. אם, מצד שני, בגלל הכלל אני מתעלם מהגורמים החדשים, אזי מדובר בכלל במלוא מובן המלה עבורי. הוא מתפקד כטעם מוציא. אני מתעלם מהגורמים החדשים בשל קיומו של הכלל שקבעתי. הנקודה המשמעותית כאן היא שאילולא הייתי מתייחס

8 שם, בעמ' 79–80.

9 שם, בעמ' 80.

לאותו כלל בדרך זו, אזי המטרה שלשמה אימצתי אותו – כלומר, חיסכון בזמן ובעבודה – לא הייתה מושגת.

נימוק דומה חל על הכללים שנקבעים על ידי סמכות (או רשות). למשל, אם הצורך בפעולה חברתית מתואמת (קואורדינציה) הוא ההצדקה לקיום הסמכות, או אז, אם לא מתייחסים לכללים שהסמכות קבעה כאל טעמים להתעלמות מטעמים הצצים במצבים שכללים אלו חלים עליהם – הפעולה החברתית המתואמת לא תושג. לסיכום: לפי רז, רק כאשר הכללים נחשבים לטעמים מוציאים ניתן להשיג את המטרות שלשמן אומצו כללים אלה.

2. השוואה לבקשות

בדומה לטיעון המבוסס על הצדקות אופייניות של כללים, מטרת הטיעון המבוסס על השוואה לבקשות אינה להוכיח כי כל הכללים הם טעמים מוציאים. הוא מוגבל לסוג אחד מבין שני סוגי הנורמות שבהן עסק הטיעון על בסיס הצדקות הכללים, הכללים הנקבעים על ידי סמכויות. הוראות סמכויות אינן יכולות להיתפס כטעמים מוחלטים לפעולה. אם הן נתפסות כטעמים מוחלטים, "אזי", אומר רז, "אין זה סביר כי ישנן בנמצא סמכויות לגיטימיות, ונראה שיש מעט מאוד סמכויות דה פקטו".¹⁰ המחשבה כי הוראות סמכויות הן טעמים מוחלטים מנוגדת להכרתם של אנשים רבים, המאמינים, מצד אחד, שהתבטאויות רבות של סמכויות רבות מהוות טעמים טובים לפעולה, אך מצד שני, כי ייתכנו טעמים רבים היכולים להכריע הוראות סמכויות. האם נובע מתוך כך שהוראות סמכויות אינן אלא טעמים לכאורה (prima facie)?

רז מבסס את התנגדותו לעמדה זו על כך שהיא אינה מאפשרת לנו להבחין בין טעמים שמקורם בסמכות לבין טעמים שמקורם בבקשות. בקשות ופקודות, הוא אומר "ניתן לזהות באמצעות הגישות, האמונות והכוונות של מקור הבקשה או ההוראה, לא באמצעות האופן בו הן מתקבלות על ידי נמעניהן".¹¹ ואולם, גם לאקט הבקשה וגם לאקט הפקודה נלווית הכוונה שהם "ייתפסו כסיבה לבצע את הפעולה שצוינה בבקשה או בפקודה". "ואם כך", שואל רז, "מהו ההבדל ביניהן?", היינו, בין בקשה לפקודה.¹² תשובתו היא שהכוונה המתלווה לפקודה היא שהפקודה תיתפס הן כסיבה לביצוע הפעולה שעל ביצועה היא מורה, והן כסיבה להתעלמות מכל סיבה שלא לבצע את הפעולה.

קטע זה של פסיכולוגיה פילוסופית מעוגן בשני יסודות. הראשון הוא הסבר להבדל בתגובה (הרווחת או הרצויה?) של מבקשי הבקשות לאי ביצוע בקשותיהם לבין התגובה המקבילה של נותני ההוראות. מבקשי הבקשות, אומר לנו רז, אמנם עלולים להתאכזב אם בקשותיהם לא ייענו, אך אין להם כל עילה לתלונה כל עוד ברור להם שבקשותיהם נשקלו. נותני ההוראות, מצד שני, אינם יכולים להסתפק בעובדה הפשוטה שהוראותיהם נשקלו.

10 JOSEPH RAZ, THE AUTHORITY OF LAW 13 (1979)

11 שם.

12 שם, בעמ' 14.

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

צריך להבטיח להם כי נמעני הוראותיהם גם התעלמו מכל הטעמים המתנגשים עם ההוראות האלה.

היסוד השני שעליו בנויה הבנת הכללים כטעמים מוציאים הוא שהבדל בעוצמתם של טעמים לא יכול להסביר באופן מספק את ההבדל בין טעמים שמקורם בבקשות לבין טעמים שמקורם בהוראות. ראשית, אין זה נכון שפקודות הן תמיד כבודות משקל יותר מבקשות. ישנן בקשות שהן כבודות משקל יותר מפקודות. שנית, גם אם פקודות או צווים הם כבדי משקל יותר מבקשות – הבדלים במשקל הם הבדלי דרגה, ואנחנו מבקשים הבדלי סוג.

“אם נאמר אך ורק שפקודה מהווה טעם עבור הנמענים שלה, נכשלנו בהסבר ההבדל בין בקשה לפקודה...”¹³.

3. ההשוואה להחלטות

הנימוק השלישי שמטרתו להוכיח כי כללים הם טעמים מוציאים, הוא זה הנובע מההשוואה להחלטות. אם ניתן להראות שהחלטות הן טעמים מוציאים, ושכללים ממלאים תפקיד דומה לזה של החלטות בחשיבה המעשית, הרי שמדובר בהוכחה משכנעת נוספת לכך שכללים הם טעמים מוציאים.

את טענתו כי החלטות מהוות טעמים מוציאים מבסס רז באמצעות ניתוח מעשה קבלת ההחלטה. לפי רז, כדי להגיע להחלטה, אין די בגיבוש עמדה אודות הפעולה שראוי לבצע. לעמדה כזו ניתן להגיע ועדיין להותיר אותה פתוחה לשינויים, כלומר, להשאיר את העניין שעליו חלה העמדה פתוח לליבון נוסף. העמדה הופכת להחלטה רק כשנלווית לה העמדה הנוספת, כי הגיע הזמן להפסיק ללבן את הסוגיה. העמדה הנוספת הזו, ולא השכנוע של המלבן בנכונות העמדה העניינית שהגיע אליה באמצעות ליבון, היא שהופכת את מסקנת הליבון להחלטה. ניתן להראות זאת באמצעות צמד עובדות הפוכות. אפשר שנהיה משוכנעים כי העמדה אליה הגענו לאחר ליבון סוגיה מעשית היא עמדה נכונה ובכל זאת להשאיר את הליבון נוסף. מצד שני, ספק עלול לכרסם בנו בנוגע למסקנת ליבון מעשי שהגענו אליה ובכל זאת אין כל חוסר רציונליות בכך שנסרב לפתוח דיון מחדש באותה מסקנה אם אין לנו זמן לדיונים כאלה. היסוד האחרון, כלומר, הסירוב לשקול את העניין מחדש, הוא העושה החלטות להחלטות. לפיכך החלטות הן טעמים מוציאים.

4. הטיעון הפסיכולוגי

הטיעון הקודם לכך שכללים הם טעמים מוציאים אינו מכריע. הטיעון הרביעי, המתבסס על מקרי מבחן פסיכולוגיים לזיהוי טעמים מוציאים, נחשב בעיני רז כמכריע. רק לשם תזכורת: מקרי המבחן מתבססים על ההנחה כי הרגשות שאנו חווים כשאנו עומדים מול קונפליקט בין טעמים מתנגשים מסדר ראשון לבין הרגשות שאנו חווים כשאנו עומדים מול התנגשות בין טעמים מסדר ראשון לבין טעמים מוציאים הם רגשות שונים.

13 שם, בעמ' 15.

אופייני לרגשות הנלווים להתנגשות בין טעמים מסדר ראשון לבין טעמים מוציאים שהם רגשות מעורבים של שבח וביקורת. הרגשות המעורבים האלה הם תוצאה של העובדה שאת הפעולה שאנו בוחרים לבצע, תהיה אשר תהיה, ניתן להעריך הן מנקודת המבט של הטעמים מן הסדר הראשון בעדה ונגדה והן מנקודת המבט של הטעם המוציא, בלי שאחת מהערכות אלה תפגע בתקפותה של האחרת.

כשכלל שאנו מקבלים נמצא בסתירה עם טעמים מסדר ראשון שאנו מקבלים, אנו חווים, כך לפי רז, את הרגשות המעורבים שתוארו לעיל. אם אנו מצייתים לכלל ומתעלמים או נמנעים מפעולה מהטעמים מהסדר הראשון, אנו חשים שנהגנו כראוי, אך עדיין חשים אי-נוחות, שכן אנו מכירים בתקפות ההערכה על יסוד הטעמים מהסדר הראשון. אם לא נציית לכלל ונעדיף לפעול לפי האיזון שעשינו בין הטעמים מהסדר הראשון, נרגיש שלא היינו צריכים לנהוג כך, על אף שנמשיך לחשוב שהיו לנו טעמים טובים לעשות מה שעשינו. לכן, היות שתגובות אלו נפוצות למדיי כשאנו עומדים מול התנגשויות בין כללים לטעמים אחרים, והיות שתגובות אלו הן אכן בוחן לזיהוי טעמים מוציאים, כללים הם טעמים מוציאים.

הנימוקים שהועלו עד כה מתייחסים לכללים שאנשים מקבלים. אך ישנם כללים שאיש, או מעטים מאוד, תומכים בקיומם ומקיימים אותם. הדוגמאות החשובות ביותר לחוקים כאלה הם חוקי מוסר שלעיתים החברה כולה נוטשת. האם כללים אלו הם טעמים מוציאים? תשובתו של רז לשאלה זו היא חיובית.

”אם הכלל מוצדק, יש לקיימו כפי שמקיימים כלל, כלומר, כטעם מוציא”.¹⁴

ההכרה בכך שנורמות הן טעמים מוציאים היא ”המפתח להבנת תפקיד הנורמות בחשיבה המעשית”.¹⁵ עם זאת, יש להזכיר כי רז מאמין שרוב הנורמות המחייבות, פרט להיותן טעמים מוציאים, הן גם טעמים מסדר ראשון. כוחן ככאלה נובע מ”כל הטעמים לנורמה, פרט לאלה שמצדיקים את קיומה כטעם מוציא”.¹⁶ חשוב לזכור עובדה זו שכן לפיה, טעמים לפעולה שהנורמה אינה מוציאה ושאין תואמים פעולה לפיה, עדיין צריכים לעמוד בתחרות עם הכוח מן הסדר הראשון של הנורמה.

ג. ביקורת התאוריה

נראה שהסברו של רז למושג הכלל המחייב כפי שתואר בעמודים הקודמים מעלה קשיים רבים. הבה נפתח באלו המתייחסים לטענה לפיה נורמות מחייבות פועלות לרוב כטעמים מוציאים. נוסף על קשיים שיצינו בהמשך באשר לטיעונים שבאמצעותם מבסס רז את הטענה הזו, יועלו מאוחר יותר קשיים נוספים, הקשורים לעצם הרעיון של טעם מוציא.

14 RAZ, לעיל ה”ש 1, בעמ’ 76.

15 שם, בעמ’ 77.

16 שם.

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

1. על הטענה שנורמות מחייבות הן טעמים מוציאים

מתוך ארבעת הטיעונים שבאמצעותם מבסס רז את התזה כי נורמות מחייבות הן טעמים מוציאים, זה שדחייתו היא הפחות בעייתית הוא הטיעון המבוסס על ההשוואה לבקשות. להזכירכם, טיעון זה התבסס על ההנחות כי:

1. ישנו הבדל בין סוג הטעמים שמבקשי בקשות מתכוונים לייצר בבקשותיהם, לבין סוג הטעמים שנותני פקודות מתכוונים לייצר בפקודותיהם, ו-2. לא ניתן להסביר הבדל זה באמצעות ההבדל בין טעמים-לכאורה (*prima facie*) לבין טעמים מוחלטים, ואף לא באמצעות ההבדל שבין טעמים חלשים לטעמים חזקים. מכאן אנו מתבקשים על ידי רז להסיק שפקודות של סמכות הן טעמים מוציאים. אמנם ניתן לאהוד את הנחות הטיעון הזה, אך לא נראה כי הן מובילות למסקנה שרז מבקש שיובילו אליה. המעבר אל המסקנה כי פקודות הן טעמים מוציאים מהטענה שנותני פקודות אינם יכולים לראות בפקודותיהם לא טעמים-לכאורה ולא טעמים מוחלטים הוא מעבר מהיר מדי. שכן, אפילו היה רעיון הטעמים המוציאים תקף וקוהרנטי – דבר שאבקש להטיל בו ספק בעמודים הבאים – צריך היה להראות גם שטעמים מוציאים יוצרים את קטגוריית הביניים היחידה במרחב שבין טעמים מוחלטים לטעמים-לכאורה. אחרת אין הטיעון הנוכחי משכנע די צורכו.

(א) על הטיעון על יסוד הצדקותיהם של כללים

הטיעון על בסיס הצדקותיהם של כללים מתחיל בניתוח כללי אצבע וכללים שנקבעו על ידי סמכויות מומחים וסמכויות לתיאום פעולה חברתי. נאמר שכללים המשתייכים לקטגוריות אלה לא ישיגו את המטרה שלשמה נקבעו, אלא אם כן יתייחסו אליהם כאל טעמים מוציאים.

אחת הבעיות בטיעון זה נעוצה בכך שמסקנתו אמורה להיות כי כללי אצבע וכללים הנקבעים בידי סמכויות חייבים להיתפס לא כטעמים מוציאים סתם, אלא, כטעמים מוחלטים; וזאת משום שאם נתייחס אליהם כאל טעמים מוציאים בלבד, אליבא דרז, יהיו טעמים שהם לא יוציאו.¹⁷ מכאן נובע כי המטרה שלשמה נקבעו עלולה שלא להתממש לעתים. התגובה לכך תהיה, ככל הנראה, כי המטרות שלשמן אנו קובעים כללים וכללי אצבע לצורכי מידע ותיאום, אינן המטרות החשובות ביותר בעולם, ולפיכך הרעיון הוא שאין תמיד צורך להשיג אותן. כשמתייחסים לכללי אצבע ולכללים שנקבעו בידי סמכויות כאל טעמים מוציאים, מאפשרים את השגת מטרותיהן לפעמים, וזה כל מה שנחוץ. אך אם כך, מדוע לא לראות בכללים אלה, או אפילו במטרות שלשמן נוצרו, טעמים מסדר ראשון נגד הטעמים המסוימים העולים במצבים עליהם חלים הכללים נגד ביצוע פעולת הכלל? גם דבר זה יבטיח לנו כי המטרה לשמה קיבלנו את הכלל תושג לפעמים. במילים אחרות: לקיחה בחשבון של הטעמים שהובילו לקביעת הכללים, כאשר מחליטים האם לציית להם

17 שם, בעמ' 46.

אם לא, ותפיסת כללים כטעמים מוציאים, ישרתו את המטרות שלשמן נקבעו הכללים באופן חלקי בלבד (ויסכלו אותן באופן חלקי). לפיכך, הטיעון על יסוד הצדקת הכללים אינו מכריע את הכף לטובת רעיון הטעמים המוציאים, ולמעשה, אינו יכול לשמש כנימוק בעד רעיון זה.

נדמה כי אנו נאלצים לחזור אל הפירוש שהצעתנו להבדל בין כללים נורמטיביים לבין הכללות המסכמות ניסיון מעשי. בניגוד להכללות המסכמות ניסיון מעשי, כללים נורמטיביים מזמנים טעמים לעשות את האמור בהם שאינם קשורים בפתרון הספציפי שהם מספקים לבעיה המעשית שהם חלים עליה. כוחם המעשי לא נשען על תוכנם בלבד. הם קשורים גם בטעמים שבגללם אומצו כללים אלה. יתרה מזו, טעמים לציות לכללים שאינם תלויים בתוכן הכללים כוללים לא רק את הטעמים שבשם אומצו הכללים, אלא אף טעמים הנוצרים בגלל עצם התקיימות הכללים. אך בנקודה זו ארחיב מאוחר יותר.

(ב) על ההיקש להחלטות

הטיעון שהתבסס על ההיקש להחלטות התבסס על הטענה כי כללים מתפקדים במחשבה המעשית כדרך שמתפקדות בה החלטות. כיון שהחלטות הן טעמים מוציאים, נובע שגם כללים הם כאלה. בהמשך חלק זה אנסה לקרוא תיגר על ההנחה הראשונה של טעון זה. להנחה השנייה רז לא ממש טוען. היא מבוססת יותר על פניה לאינטואיציות מעורפלות שגרעין ההיגיון הבריא שלהן טמון בעובדה שהחלטות רבות, בדומה לכללים רבים, מתקבלות בשל טעמים שונים מהטעמים שקבעו את תוכן ההחלטה, ועשויות לצאת אל הפועל, או להתממש, בשל טעמים אלה.

הטענה שהחלטות הן טעמים מוציאים מבוססת, כפי שראינו, על הניתוח של משמעות הפעולה של קבלת החלטה. קבלת החלטה מלווה באמונה שהגיעה העת לסיים את שקילת מה שראוי לעשות בעניינים להם נוגעת ההחלטה. הטענה הזו נראית לגמרי נכונה. אף על פי כן, אין משמעות הדבר שההחלטה עצמה היא סיבה לסירוב לשקול טעמים נוספים. לא נובע מכך ש:

”אם X החליט לעשות מעשה א, אזי X מאמין שהחלטתו מהווה עבורו סיבה להתעלם מטעמים נוספים בעד או נגד מעשה א.”¹⁸

מה שמשמע מכך הוא שאם X החליט לעשות מעשה א, אזי X האמין שהיה לו טעם להתעלם מטעמים נוספים בעד או נגד מעשה א. הסיבה להתעלמות מטעמים נוספים התקיימה לפני שההחלטה עצמה התקבלה, והייתה הסיבה לקבלת ההחלטה. אני מתקשה להבין כיצד הדבר מוכיח שהחלטות הן בעצמן טעמים מוציאים.

ציון העובדה, כפי שרז עושה, שאדם יכול להאמין שההחלטה שאליה הגיעה היא שגויה, ועדיין לפעול לפיה, כלומר, להמשיך להתעלם מהטעמים שבשלהם האמין שההחלטה

18 שם, בעמ' 68.

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

נכונה, עדיין אינו מספק לנו תשובה טובה. עדיין לא משתמע מכך שההחלטה עצמה היא סיבה להתעלם מטעמים נוספים. הטעם שבגללו החליט להפסיק התלבטותו ושקילתו, אם הוא שומר על תוקפו, יכול להיות הסיבה לכך. אפשרות אחרת, שבמסגרתה יכול אדם להיות רציונלי לחלוטין בדבקותו בהחלטות שגויות, היא שהטעמים הישנים לקבלת ההחלטה, הנחשבים בעיניו שגויים בעת שהוא בכל זאת דבק בה, מוחלפים בטעמים חדשים לא לשקול שוב את ההחלטה או לנהוג לפיה. טעמים חדשים אלה לסירוב לשקול טעמים נוספים, או לפעול לפיהם, ילוו מכאן ואילך את ההחלטה הקודמת, ויחזיקו אותה בחיים. אך על מנת להפיח רוח חיים בהחלטה נחוץ לפחות נימוק אחד כזה. משמעות הדבר היא כי לא ההחלטות עצמן הן טעמים להתעלמות מטעמים נוספים, אלא אך ורק כי קבלת החלטות, או דבקות בהן, עשויה להיות מוצדקת בידי טעמים כאלה. יתרה מזאת ואולי אף חשוב מזאת: טעמים אלה אינם יוצרים קטגוריה מיוחדת של טעמים. הם פשוט טעמים מסדר ראשון לפעולת קבלת ההחלטה או פעולת הדבקות בה.

עם זאת, יש עדיין מקום לבחון את הרעיון שבבסיס הטיעון הנוכחי. מדובר ברעיון המבוסס בהחלט, שנורמות מחייבות אינן רק פתרונות המוכנים מבעוד מועד למצבים מעשיים אשר כוחן המעשי נובע מהיותן הפתרונות ההולמים לבעיות שעולות באותם מצבים. כפי שרז מסביר, אדם מתייחס לדבר מה כאל נורמה מחייבת ולא רק כאל הכללה של הניסיון המעשי, "אם הוא מאמין שבמקרים מסוימים יש לפעול לפיה, גם אם יש ספק באשר להיותה הפתרון הטוב ביותר לשאלה מה לעשות במסגרת מאון טעמים נתון[...]"¹⁹. רז עומד על כך שאין דבר בלתי רציונלי במעשה זה, ואני מאמין שהוא צודק. אך נראה כי האופן שבו הוא מפרש עובדה זו, והטענה מרחיקת הלכת כי זוהי הפרשנות היחידה האפשרית שלה, הם שגויים ומיותרים. רז אומר כי:

"הן הכלל והן הכללת הניסיון המעשי מצביעים על הפעולה שעלינו לבצע. אך רק הכלל – ולא הכללת הניסיון המעשי – אומר כי יש לנו גם טעם מוציא לא לפעול בשם טעמים אחרים. ציות לכלל כרוך בקבלתו כטעם מוציא לא לפעול בהתאם לטעמים מתנגשים גם אם הם יכולים להטות את הכף"²⁰.

יהיה זה הולם יותר לפרש את ההבדל בדרך הבאה: מטרתם גם של כללים וגם של הכללות מהניסיון המעשי, יהיו הטעמים לקיומם אשר יהיו, היא להצביע על הפעולה הראויה לביצוע בסוג מסוים של מצבים שעליו הן חלות. במקרים שבהם אנו מגלים שהמצב הקונקרטי שעליו חלים הכלל או הכללת הניסיון מכיל גורמים היכולים להצביע על פעולה שונה מזו המצוינת בכלל או בהכללת הניסיון, או אז – במקרה של כללים מחייבים – יש לשקול את הגורמים החדשים כנגד הטעמים שבגללם קיבלנו על עצמנו את הכלל. במקרה של הכללות ניסיון מעשי, מצד שני, הגורמים הבלתי צפויים שמכיל המצב הקונקרטי מביאים אותנו

19 שם, בעמ' 60–61.

20 שם, בעמ' 61.

לחישוב מחודש של הטעמים שעלו מהמצב הנדון, ללא תרומה כלשהי של הכללת הניסיון או הטעמים שבגללם אימצנו אותה. במילים אחרות: במקרה של הכללות ניסיון מעשי איננו שוקלים את הטעמים שבגללם אימצנו אותן (חיסכון בזמן, צורך בתיאום עם אחרים וכדומה) כבני תחרות עם טעמים אחרים לפעולה אלא, לכל היותר, כתוצאות רצויות של פעולה על יסוד ההכללה. לעומת זאת, טעמים לקיומם של כללים (חיסכון בזמן, צורך בתיאום עם אחרים וכדומה) אינם רק תוצאות רצויות, נטולות כל כוח מעשי, אלא טעמים אמתיים כלומר, מצבים שאנו מוכנים לפעול למענם.

אם נאמץ את פרשנותו של רוז להבדל שבין כללים לסתם הכללות של ניסיון מעשי, דהיינו, נראה בכללים טעמים מוציאים, נשים בכך מחיצה בין הטעם לקיומם לבין הטעם שבו הם עלולים לפגוע. אם התנהגות בהתאם לכלל פוגעת במספר טעמים, איך נדע מה לעשות? כיצד נדע אם הכלל מוציא את הטעמים המסוימים האלה, ולכן מן הראוי לנהוג לפיו, או אם הוא אינו מוציא טעמים אלה, ולכן אין לנהוג לפיו? האם יש לנו בנוגע לכלל כלל וכלל רשימת טעמים שמותר לפגוע בהם (כלומר, שהם מוצאים על ידיו), ורשימת טעמים שבהם אסור שהתנהגות לפיו תפגע בהם ושלכן אינם מוצאים על ידיו? כיצד נכין רשימות אלה? רוז אינו מספק תשובה לשאלות חשובות אלה. אף על פי כן, נראה כי התשובה תצטרך להיות כי רשימות כאלה צריך להכין על בסיס שקילת הטעמים לאימוץ הכלל מול הטעמים שציות לכלל עלול לפגוע בהם. אך האם נוכל לחזות את כל הטעמים האפשריים האלה ואת הסיכויים האפשריים שלהם במציאות? ואפילו אם נוכל לעשות זאת, האם אנו אכן עושים זאת כל אימת שאנו מאמצים כלל? והאם אכן כדאי לעשות זאת מראש, כאשר ניתן לעשות זאת אד-הוק, כאשר אנו עומדים מול קונפליקט ממשי? ומעל לכול – אפילו אם כל זה אפשרי, פְּדָאי, ונעשה בפועל – אם כוחם המוציא של כללים מחושב על בסיס משקל הטעמים להזקקה בהם, האם מתקיים אז הבדל מהותי בין טעמים המוציאים טעמים אחרים לבין טעמים המכריעים טעמים אחרים על בסיס איזון?

נניח שאדם מגלה עובדות חדשות שגורמות לו לחשוד כי שיקול הדעת שלפיו כבר החליט לפעול, עשוי להיות שגוי. עובדות אלו מספקות סיבה לשיקול מחודש של ההחלטה הקודמת. אך נניח שהזמן לא עומד לרשותו של אדם זה, ועובדה זו מהווה סיבה שלא לשיקול מחדש את ההחלטה הישנה. האיש שלנו חייב לשיקול את מיעוט הזמן אל מול ההשלכות האפשריות של חקירת חדותיו באשר לנכונות החלטתו הקודמת. הוא אינו בוחן את מאזן הטעמים שעליו התבססה החלטתו הקודמת. הוא אפילו אינו יודע מהם הטעמים שרוז מתיר לו להוציא מהמאזן. הוא רק חושד שיתכן וקיימים טעמים שאילו ידע מהם, הם היו מטים את הכף לטובת החלטה שונה מזו שאליה הגיע בעת קבלת ההחלטה. השאלה שהוא שואל את עצמו כעת היא האם לחקור בנושא. זוהי שאלה מעשית שונה לחלוטין מהשאלה שעליה השיב כשקיבל לראשונה את ההחלטה. לנגד הסיכון הטמון בפעולה שאין ביטחון גמור בנכונותה, עולה העובדה שאין לו זמן להכריע את הכף, בצדק או שלא בצדק. הדיון אינו בהוצאת טעמים ממאזן הטעמים של החלטה הקודמת, כי אם במאזן טעמים חדש לגמרי באשר לשאלה המעשית הנוגעת לשקילה חדשה של ההחלטה הישנה.

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

דוגמה אחרת היא זו של אדם שמגלה עובדות חדשות שגורמות לו להודות בכך שהחלטה שלפיה פעל הייתה שגויה. נניח שאם ישנה את החלטתו כעת, אנשים שאינם מודעים לכל העובדות, יראו בו אדם לא עקבי. הבעיה המעשית שבפניה הוא ניצב כעת היא אינה האם שיקול הדעת שלו בעבר היה נכון או לא נכון. בגלל היות שיקול הדעת שגוי, עומד כעת אותו אדם בפני בעיה חדשה: האם הצורך לשמור על תדמיתו כעקבי מהווה בסיס לדבוק בהחלטתו הקודמת, או לא. לדעתי, יהיה זה בבחינת עיוות של העובדות לטעון כי משום שקיבל החלטה בנושא זה, הוא כעת מוציא את הטעמים שהתגלו לו לאחרונה ממאזן הטעמים הקודם. תארו לעצמכם כי העובדות החדשות הן מסוג כזה, שאם יפעל לפי החלטתו הקודמת, יפציצו אויבי מדינתו את העיר שבה הוא מתגורר. האם העובדה כי דימויו כאדם החלטי יתערער אם ישנה את החלטתו, מוציאה איום זה ממאזן הטעמים שעליו לשקול כעת? האם היא מוציאה אותו רק מאחר שהאיום הושמע לאחרונה? התיאור הראוי מבחינת החשיבה המעשית של המצב שתואר לעיל הוא כדלהלן: העובדה שהחלטה הקודמת הייתה שגויה מהווה סיבה שלא לפעול לפיה. העובדה שאם אדם משנה את החלטתו הוא ייחשב לאדם לא עקבי, היא סיבה שיש לפעול לפיה. על מנת להגיע להחלטה, יש לשקול את הרע שבפעולה לפי החלטה הקודמת, לעומת הרע שבהימנעות מפעולה לפיה. העובדה שהטעמים שלא לדבוק בהחלטה הקודמת הם גם טעמים נגד תוכנה של החלטה הקודמת, היינו, משתייכים למאזן הטעמים שביסס את מהותה, היא לא רלוונטית לעניין זה. השאלה, האם לפעול או לא לפעול לפי טעמים אלה, נשאלת לא כשאלה הנוגעת לבעיה המעשית שהחלטה הישנה ענתה עליה – אלא מהווה שאלה מעשית חדשה. אם הטעמים לדבקות בהחלטה הקודמת מכריעים את הכף בהתנגשותם עם הטעמים שלא לדבוק בה, אזי הטעמים הראשונים הם טעמים נגד פעולה בעד הטעמים האחרונים. אך "פעולה זו שלא לפי הטעמים" אינה מוציאה כלל וכלל. כל טעם המכריע את הכף נגד טעם אחר, מהווה גם טעם שלא לפעול לפי הטעם האחר.

(ג) על הטיעון הפסיכולוגי

הבה נפנה כעת לטיעון הפסיכולוגי. להזכירכם, זהו הטיעון: כאשר בקונפליקט בין שני טעמים מתנגשים, אחד גובר על רעהו, קל לפעול לפי הטעם הגובר. ואולם, כשטעם מוציא טעם אחר, הפועל קרוע וחש לא בנוח היה אשר היה הטעם שלפיו פעל. תחושת אי הנוחות היא קריטריון לזיהויים של טעמים מוציאים. מאחר שקונפליקטים מעשיים שבהם אחד הטעמים המתנגש עם טעם אחר נתפס ככלל עלולה להיגרם לפועל תחושת אי-נוחות באשר לדבר שיש לעשות, "זוהי ראייה לכך שהפועל רואה בכלל טעם מוציא"²¹. טיעון זה נכשל משום שהנחתו הראשונה מוטעית. הקריטריון לזיהוי טעמים מוציאים נראה בה בעת רחב מדי וצר מדי לצרכיו של רז עצמו. רגשות מעורבים ותחושת חוסר נוחות מלווים לעתים קונפליקטים בין טעמים מסדר ראשון ולעתים אינם נוכחים כלל

21 שם, בעמ' 75.

בקונפליקטים בין הטעמים שרוז מכנה "מוציאים" לבין טעמים מסדר ראשון. כדוגמה לכשל הראשון שהזכרתי באשר למבחן הפסיכולוגי – כשל הכלת היתר שלו, ניתן להביא את המקרה המפורסם שסארטר משתמש בו כדי להדגים קונפליקטים אקסיסטנציאליים, המקרה של הצרפתי המנסה להחליט אם להצטרף למחתרת הרזיסטנס או להישאר עם אמו החולה.²²

הפטריוטיות שלו היא טעם להצטרפותו ל"רזיסטנס", ואילו דאגתו כבן לאמו היוותה עבורו טעם להישאר עמה ולטפל בה. יש להניח כי הצרפתי שלנו (וכמוהו בוודאי כל אלה המאמינים בפטריוטיות ובכיבוד הורים) חש באותם רגשות מעורבים שרוז מייחס לאנשים העומדים בפני קונפליקטים בין טעמים מוציאים לבין טעמים מסדר ראשון. יתרה מזו, רגשותיו של הצרפתי היו מוצדקים, שכן בין שיקבל החלטה כזאת או אחרת, הסיבה לפעולה שדחה עדיין תהיה תקפה וטובה, גם אם בפועל לא פעל על יסודה. האם עלינו להסיק, אם כן, כי הקונפליקט שהצרפתי שלנו חווה הוא בין טעמים מוציאים לטעמים מסדר ראשון? מסופקני אם רז כיוון לכך שמקרים כאלה ייכללו בקטגוריה זו. הם אינם דומים לדוגמאות שסיפק הוא עצמו לקונפליקטים בין טעמים מוציאים לטעמים מסדר ראשון: סיפור עייפותה של אן, סיפור הפקודה שקיבל ג'רמי וסיפור ההבטחה של קולין. ההבדל בין מקרים אלה למקרה הצרפתי שלנו הוא שהטעמים המכריעים בסיפוריהם אינם שייכים למאזן הטעמים הענייניים בעד ונגד הפעולה שהם נמנעו מלבצע, ואילו במקרה הצרפתי מדובר בטעמים כאלה. ייתכן שהצרפתי של סארטר רואה פעולות פטריוטיות מסוימות כחובה, ושיש לו גישה דומה לכיבוד הורים. אך במקרה של התלבטותו בין שניהם, שניהם הם חלק ממאזן טעמים, מאזן שיניב בסופו של דבר תשובה לבעיה מעשית אחת. לפיכך, אפילו אם פטריוטיזם וכיבוד הורים נתפסים שניהם כמחייבים, במקרה הצרפתי של סארטר אין הם שייכים לרמות שונות של טעמים במובן שאליו רומזות דוגמאותיו של רוז. במילים אחרות, גם אם הם מהווים טעמים מוציאים, הם נמצאים במקרה שמספר עליו סארטר בקונפליקט בשל היותם טעמים מסדר ראשון, וזהו הקונפליקט שמוביל לתחושת האי נוחות. אם טעות בידי, ורוז אכן מתכוון לכלול קונפליקטים מהסוג שניצב בפני הצרפתי שלנו בקטגוריה של קונפליקטים בין טעמים מוציאים לטעמים מסדר ראשון, אזי ניאלץ לכלול כל קונפליקט רציני בין טעמים בקטגוריה זו. יתר על כן, לא תהיה לנו כל דרך לזהות איזה מהטעמים המתנגשים הוא הטעם המוציא. פטריוטיות אינה מוציאה באופן אוטומטי דאגה להורים, או להפך.

חלקה השני של ההשגה הנוכחית נסב על כך שהקריטריונים לזיהוי טעמים מוציאים הם לעתים צרים מדי לצרכיו של רוז. קיימים שני סוגים של קונפליקטים מעשיים אשר, לפי הדוגמאות של רוז, הם קונפליקטים בין טעמים מוציאים לבין טעמים מסדר ראשון, ושהקריטריונים הנוכחיים אינם חלים עליהם. ראשית, אלה שלא נחשבים חשובים. שנית, אלה שבהם אחד הטעמים (המוציא או טעם מסדר ראשון) הוא הרבה פחות חשוב מהטעם

Jean Paul Sartre, *Existentialism and Humanism*, in *ESSAYS IN EXISTENTIALISM* 42–44 22
 .(Wade Baskin ed., 1967)

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

השני. כדוגמה לסוג הראשון נוכל להביא את הדוגמה שמביא רז, על עייפותה של אן. די מוזר לחשוב על תחושת אי נוחות בעקבות קבלת החלטה בקונפליקט זה. למרות זאת, לפי רז, אן נמצאת בקונפליקט בין טעם מוציא לבין טעם מסדר ראשון. כדוגמה לסוג השני ניקח קונפליקט בין כלל נימוס כלשהו לבין הצלת חיי אדם. אדם נמצא בסכנת חיים וכדי להצילו עליי לעבור על פני שתי גברות. האדיבות מחייבת אותי להוריד את כובעי בפניהן. אך אם אטרח לעשות זאת בעודי חש להציל חיי אדם, אבזבז דקה יקרה. אני מחליט, לפיכך, שלא להוריד את כובעי. יהיה זה מוזר אם אחוש אי נוחות בשל הימנעות זו, והדבר יראה מדאיג עוד יותר אם אתעכב על מנת להוריד את כובעי בפניהן. על אף כל זאת, הקונפליקט שאני חווה הוא בין טעמים מסדר ראשון (דהיינו, הצלת חיים) לבין כלל נימוס שאני מאמין בו, כלומר, טעם מוציא.

רז יענה ודאי כי במקרה זה אין הצדקה לתפיסת כלל הנימוס כטעם מוציא ולשימוש בו ככזה. טעמים מוציאים אינם מוציאים את כל הטעמים כי אם רק חלק מהם. כדי להגן על עמדתו זו, הוא בוודאי יודה כי כדי לקבוע מהם הטעמים המוצאים על ידי טעמים מוציאים, ומהם הטעמים שאינם מוצאים על ידיהם, עלינו לשקול את הצידוק לטעמים המוציאים אל מול אותם טעמים מסדר ראשון המתנגשים עמו בהתנגשות נתונה. וזהו בדיוק הדבר שאני מבקש לטעון: שלא סיווג הטעמים לטעמי סדר ראשון וטעמים מוציאים הוא המצדיק או מסביר את רגשותינו המעורבים בקונפליקטים מעשיים מסוימים – אלא העובדה שהטעמים המתנגשים הם טעמים חזקים.

תחושת ההתחבטות בעת ההחלטה ותחושת חוסר הנוחות לאחר ביצוע הפעולה שהחלטנו עליה תלויה בעוצמת הטעמים. אנו נקרעים, אך לא משום שאחד הטעמים בהתנגשות הוא מוציא והשני אינו מוציא, אלא משום שההתנגשות עצמה נראית לנו חשובה והטעמים המתנגשים נראים לנו בלתי מדידים זה לעומת זה. איננו חשים שלא בנוח כשאנו ניצבים בפני התנגשות לא חשובה (למשל, עייפותה של אן), ואיננו חשים אי נוחות כשהטעם המכריע בהתנגשות שאנו ניצבים בפניה הוא בעל חשיבות גדולה הרבה יותר מהטעם שהוכרע.

”בנסיבות הרואיות, צבאות נודעו בפתרון [...] התנגשויות (בין טעמים מסדר ראשון לטעמים מוציאים) באמצעות העמדה למשפט צבאי בד בכד עם הענקת עיטור כבוד לאדם שביצע אותה פעולה”²³.

למשל, פעולה נועזת שהיא גם הפרת פקודה. זה נכון, אך צבאות עשו זאת משום ששמעת מצד אחד, ואומץ מצד שני, מהווים שניהם ערכים חשובים עבורם, ולא משום שהסיבה המנוגדת לפעולה הנועזת הייתה טעם מוציא. אם נחזור למקרה של הצרפתי המתלבט בין הצטרפות לרזיסטנס לבין טיפול באמו, ארגון של אימהות צרפתיות פטריוטיות, לו התקיים,

23 RAZ, לעיל ה"ש 1, בעמ' 43.

היה משבח ומגנה אותו בעת ובעונה אחת, בין שהתגייס לרזיסטנס ובין שנשאר עם אמו החולה. פטריוטיות וכיבוד הורים הם מעצם הגדרת אותו ארגון בעלי ערך רב ביותר עבורו. אסיים דיון זה בשתי טענות. האחת היא כי המבחנים לזיהוי טעמים מוציאים אינם מסייעים לנו להבהיר את המושג. הם אינם בעלי תחום תחולה זהה לזה של הדוגמאות שמביא רז לטעמים מוציאים. שנית, גם אם קריטריונים פסיכולוגיים אלה היו מספקים, עדיין לא היו מראים כי כללים הם טעמים מוציאים, שכן, כפי שראינו, יש התנגשויות בין כללים וטעמים שאינן מתאימות למבחנים הפסיכולוגיים שרז מציג.

2. על רעיון הטעמים המוציאים

עובדה אחת שאליה הרבינו לחזור בחלק הקודם של המאמר הייתה כי כדי לדעת מהם הטעמים המוציאים בידי הטעמים המוציאים העומדים על הפרק, עלינו לחזור ולדון במשקלו של הטעם שעל יסודו טעמים אלה הם מוציאים. נקודה זו מערערת את חיוניותו של מושג "הטעם המוציא".

ישנם קשיים נוספים באשר לקוהרנטיות של מושג זה. אחד מהם הוא השימוש לסירוגין שעושה רז בביטויים "התעלמות מטעם" (disregarding a reason) ו"הימנעות מפעולה לפי טעם" (not acting for a reason). לדעתי, הדבר אינו נובע מבלבול מילולי, אלא מקושי מהותי הנוגע לתופעה הנדונה. דוגמאותיו של רז וטיעונו, כפי שקוראים קפדניים בוודאי שמו לב, נוגעים במגוון של תופעות שונות. עלינו להבדיל בין "אי פעולה על פי טעם" לבין "הימנעות משקילת טעם (או אי לקיחתו בחשבון)". "התעלמות מטעם" עשויה לכלול את שניהם. יתר על כן, מן הראוי לשים לב לערפול הקיים בביטוי "שקילת טעם" (considering a reason). יכולות להיות לו הוראות רבות, למשל, בדיקה האם הטעם מתבסס על עובדה ממשית, שקילת הטעם כנגד טעמים אחרים, ועוד. חשוב מאוד להבדיל בין תופעות אלו. אני סבור כך מפני שלדעתי כללים, הבטחות, עיפויים, בקשות, החלטות, שבועות וכו', לעתים מספקים סיבה לא לבדוק אם הטעמים אכן מבוססים עובדתית, לעתים הם מספקים טעמים שלא להקפיד כל כך לשקול טעמים אחרים, ולעתים הם מספקים טעמים שמכריעים את הכף נגד טעמים אחרים.

מקרה עייפותה של אן מציג בפנינו מצב שבו יש סיבה שלא לתת את הדעת על טעמים, כלומר, לא לחקור בהם עובדתית ולא לשקול אותם. מצבה של אן אינו מצב שבו היא יודעת את הטעמים בעד ונגד ההשקעה ואת משקלם אבל נמנעת מלפעול לפיהם בגלל עייפותה. או שאין היא יודעת את כל הטעמים, או שאין היא יודעת את משקלם היחסי. עייפותה היא סיבה עבורה לא לחקור בכל אלה. במקרים אחרים, העובדה שכלל נקבע בידי סמכות הנתפסת כסמכות בגלל הידע שלה, עשויה להיות סיבה שלא לחפש עובדות נוספת שיכולות להיות רלוונטיות לפעולה במצב שעליו חל הכלל. אך הבה נניח שאלה הכפופים לכלל יודעים כמה עובדות כאלה. האם יש להם סיבה שלא לשקול אותן כנגד הכלל שקבעה הסמכות? העובדה שסמכות קבעה כלל שמטרתו תיאום פעולה בין אנשים, אינה מהווה סיבה שלא להביא בחשבון, לבדוק ולשקול את הטעמים הרלוונטיים למצב שעליו הכלל חל. עם זאת, העובדה כי תיאום הפעולה בין אנשים עלול להיפגע אם לא יצייתו לכלל,

עשויה להיות סיבה טובה דיה שלא לפעול לפי טעמים נוספים שיתגלו בהמשך. הניתוח של רז מטשטש הבחנות אלה.

ההבחנה בין "לא לפעול לפי טעם" ו"לא לשקול טעם" חשובה לא רק מבחינה מושגית, אלא אף מהבחינה הנורמטיבית. לעתים יש הצדקה לא לשקול טעם, אך ברגע ששקלנו אותו, אין הצדקה לכך שלא נפעל לפיו. לעתים יש הצדקה לא לפעול לפי טעם, אך אין הצדקה להימנע משקילתו בזהירות. כך, למשל, אופייני לכללים שמטרתם חיסכון בזמן או בעבודה שנלווים להם טעמים, לא לשקול טעמים אחרים. אין זאת אומרת שהטעמים הנלווים האלה הם טובים דיים לא לשקול את כל הטעמים, ואין זאת אומרת שלאחר שקילת הטעמים האחרים, יש פטור מלפעול לפיהם. נניח שיש לי כלל לחיסכון בזמן החל על מצב קונקרטי מסוים שאני מצוי בו. אני חושש שאם אפעל לפי הכלל במצב זה, מישהו ייהרג ומישהו יישרט. החשש שמישהו ייהרג נתפס בעיניי כטעם פעולה חזק יותר מאשר חיסכון זמן, אך אני סבור כי הסיכון שמישהו יישרט מייצר טעם חזק יותר מהחיסכון בזמני שלי. אני בודק אם סכנת ההרג היא חמורה ואני מגלה שלא. בעודי בודק את אפשרות ההרג, אותה חשבתי לסיבה חזקה יותר מחיסכון בזמן, אני מגלה שהסתברות השריטה היא אכן גבוהה מאוד. לפיכך אני פועל לפי הכלל במקרה זה. חיסכון בזמן לא היה סיבה מספקת שלא לשקול (במקרה זה – לבדוק עובדתית) את הסתברות מותו של אדם, אך הוא היה סיבה מספקת דיה שלא לבדוק את הסתברות השריטה. מאחר שגיליתי במקרה שהאפשרות השנייה ודאית, לא אפעל בהתאם לסיבת החיסכון בזמן. חיסכון בזמן הוא סיבה טובה שלא לבדוק את הסתברות השריטה, אך לא סיבה שלא לפעול כדי שאדם לא יישרט.

עד כאן באשר להבדל בין התעלמות מסיבה או אי לקיחתה בחשבון, לבין הימנעות מפעולה לפיה. רעיון הטעמים המוציאים כשלעצמו פוסח על שני סעיפי ההבדל שלעיל. אם כך, הבה נתייחס ישירות לדוגמאות שמביא רז, שסביר להניח שיתאימו יותר להשקפה שהוא מבטא בהגדרת הטעמים המוציאים כטעמים שלא לפעול בהתאם לטעמים אחרים. אולם, כפי שראינו, טעמים אלה (למשל, יצירה או שמירה על תיאום פעולה בין אנשים, שמירה על שמו של אדם כעקבי) אינם יוצרים קטגוריה מיוחדת של טעמים. הם טעמים מסדר ראשון ותו לא. הם מהווים טעמים לא לפעול בשם טעמים אחרים כשם שכל טעם המכריע טעם אחר הוא גם טעם לא לפעול בהתאם לטעם האחר. ישנן שתי דוגמאות מבוטחות נוספות, שנראות כהולמות, באופן שאינו משתמע לשתי פנים, את ההגדרה הרשמית, כלומר, היותם טעמים לא לפעול בהתאם לטעמים מסוימים אחרים. הדוגמה הראשונה היא הבטחתו של קולין. אך הבעיה הנעוצה בהבטחה זו היא שהפעולה הנדונה בו היא הפעולה שעצם תיאורה מכיל את הטעמים המוצאים. דבר זה מקשה עלינו להבין מדוע זוהי דוגמה לטעם מסדר שני להימנע-מלפעול-לפי-טעמים ולא בפשטות טעם מסדר ראשון לא לבצע פעולה, פעולה שתיאורה המלא הוא פעולה-מטעמים-מסוימים. להזכירכם, קולין הבטיח לאשתו ש"בכל ההחלטות הנוגעות לחינוך בנו הוא יפעל אך ורק למען טובת בנו ויתעלם מכל הטעמים

האחרים".²⁴ התעלמות מכל הטעמים האחרים למעט טובת בנו כאשר מדובר בחינוך הבן הוא חלק מהפעולה המובטחת. אין זה בהכרח חלק מההיגיון שמאחורי סוג טעם הפעולה שמספקת ההבטחה.

במאמרו "הבטחות וחובות" מציע רו דוגמה אחרת לטעם להימנע מפעולה על בסיס טעמים מסוימים.²⁵ דוגמה זו מחזקת את החשד המועלה כאן שלא מדובר בקטגוריה חדשה של טעמים שזה עתה נתגלתה, אלא בפעולות שתיאורן כולל טעמים. הדוגמה היא של קבוצה מהפכנית שחבריה נשבעים להתעלם מהממשלה ומחוקיה. רו טוען כי:

"שבועתם אינה מהווה עבורם סיבה להפר כל הסכם, להסיג כל גבול, לגנוב כל רכוש... זוהי, בפשטות, סיבה שלא לבצע כל פעולה מהטעם שהחוק דורש את ביצועה".²⁶

אם נתייחס לשבועה כפשוטה, הרי שתיאורו של רו אינו אלא בגדר ניחוש פרשני. איני רואה כל סיבה שבשלה המהפכנים שנשבעו שבועה זו, לא יראו בה סיבה לעבור על כל חוק. השבועה מספקת להם סיבה שעשויה להיראות בעיניהם מכרעת למול טעמים כמו ביצוע עבירות ונזק שייגרם לאנשים אם רכושם ייגנב, או הנזק שיגרמו לעצמם בעצם הפרת חוזה. עם זאת, אפילו אם נקבל את פרשנותו של רו לשבועה, אין בידינו נימוק המסביר מהו סוג הסיבה ששבועה מהווה, ואף לא דוגמה לטעמים מסדר שני להימנעות מפעולה בהתאם לטעמים מסוימים – כי אם פירוט של הפעולה המדויקת שנדונה בשבועה: זוהי שבועה שלא לבצע פעולה מהסיבה שהחוק דורש את ביצוע הפעולה. השבועה, אם היא מהווה סיבה, אינה אלא סיבה מסדר ראשון להימנעות המורכבת הזו.

נקודה זו מספקת לנו דרך נוספת לנסח את התנגדותנו לטענתו של רו שהחלטות הן טעמים מוציאים. ניתן לומר כי חלק ממשמעות סוג הפעולה (act-type) המכונה קבלת החלטה או דבקות בהחלטה, הוא כי לבצע אותן פירושו להימנע מחקירת טעמים נוספים הנוגעים לעניין בו התקבלה ההחלטה, או מפעולה לפי טעמים נוספים. הטעמים לפעולות כמו קבלת החלטות או דבקות בהחלטות הם, משום כך מעצם הגדרתן של פעולות אלה, פעולות הכרוכות בהימנעות מחקירה או פעולה לפי טעמים נוספים. הם אינם מהווים סוג מיוחד של טעמים לפעולה אלא הם טעמים מסדר ראשון לפעולות שחלק מתיאורן כולל התעלמות מטעמים מסוימים.

נראה שרו לא הצליח לבסס טיעון קוהרנטי ובר קיימא לרעיון הטעמים המוציאים. זאת, משום שכוונתו הייתה להשתמש בו כדי לפתור בעיות שאין להן בהכרח פתרון אחד ויחיד. כוונתו הייתה לתקוף שלוש בעיות משמעותיות. אחת היא הקושי להסביר את כוחן הרב של חובות (מלשון "חובה") ושל נורמות מחייבות. קושי זה מוסבר בעוצמה רבה על ידי הטיעון

24 שם, בעמ' 39.

25 Joseph Raz, *Promises and Obligations*, in *LAW MORALITY AND SOCIETY: ESSAYS IN HONOR OF H.L.A HART* (P.M.S Hacker & Joseph Raz ed., 1977)

26 שם, בעמ' 222.

כללים מחייבים וטעמים מוציאים

על אודות ההבדל בין הוראות סמכותיות לבקשות. בעיה נוספת נוצרת מתוך כך שלכללים יש בדרך כלל כוח מעשי רב יותר מטענות הראוי שהם מבטאים. בעיה שלישית היא זו של ההערכה הכפולה. ייתכן שבעיות אלה דורשות טיפול בנפרד. בעיקר דורשת טיפול כזה בעיית ההערכה הכפולה, המהווה למעשה משפחה שלמה של בעיות, שכל אחת מהן דורשת התייחסות נפרדת. ישנם מצבי הערכה כפולה הקשורים רק בהתנגשות רגילה של טעמים או של חובות. ישנם מצבים שבהם מעורבות זכויות, וקיים גם המקרה המיוחד של פעולה שמעבר לחובה. בבעיות מהסוג הראשון המצב האופייני הוא של להיות צודקים בביצוע פעולה (שנראית מזווית אחרת) לא צודקת. מצבים מהסוג השני הם מצבים שבהם יש לנו זכויות לבצע פעולות לא צודקות. במצבים מהסוג השלישי הקושי מתבטא בכך שהימנעות מעשיית המעשה הטוב אין פירושה עשיית רע. את הדוגמאות שמביא רז ניתן לצמצם ולשייך, כפי שניסיתי להראות כאן, לסוג הראשון.